

Сокульський А.Л.

**КЕРАМІКА КАМ'ЯНСЬКОЇ СІЧІ (1709-1711; 1728-1734 pp.):
ІСТОРІЯ, ФУНКЦІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ, СЕМАНТИКА**

Після зруйнування Чортомлицької Січі російськими військами полковника Яковлева та козаками Гната Галаган між запорожцями та турецьким султаном Ахметом III було укладено *pacta conventa*. За умовами угоди при впадінні річки Кам'янки в Дніпро, вище сьогоденного м. Берислава (Кизикермена) запорожцями була заснована Кам'янська Січ. Топографія Січі підтверджувалася свідченням козацьких істориків XVIII ст. С. Мишецьким, документальними джерелами із січового архіву, архіву Малоросійської колегії, дослідженнями археологічних експедицій Державного історико-культурного заповідника запорозького козацтва на о. Хортиця в 1971-1975 pp. та ін. Археологічні знахідки свідчать, що Кам'янська Січ проіснувала близько 8 років з однією тривалою перервою (1712-1728), коли Запорожці сиділи в шостій по числу – Олешківській Січі. Після трагедії на Чортомлицькій Січі новий кошовий спадкоємець героя Полтавської баталії Костя Гордієнка, енергійний і кмітливий Яків Богуш організував опір козаків Чортомлицької Січі, а потім очолив їх і заклав Кам'янську Січ.

На турецькому прикордонні, де р. Кам'янка, вливаючись в дніпровське козацьке річище, утворювала мис Стрілка, що був зручний в оборонному і судноплавному значенні, вздовж гирла р. Кам'янки і понад річищем на Сході була заснована Січ. План цієї Січі був складений Д.Яворницьким, який візуально її обстежив і описав.

Археологічними дослідженнями 1971-1975 pp., які очолював автор цієї розвідки, та пізнішими (початку 90-х років) дослідженнями, очолюваними О.Козловським та В.Ілінським, підтверджено, що Січ існувала протягом двох періодів (1709-1711, 1728-1734). В закритих культурних об'єктах Січі були виявлені бронзові і срібні монети турецько-татарського і російського карбування 1700-1711 та 1730-1734 pp.: 11 срібних (дротових копійок), три турецькі джучиди, мідні полушки. 1718, 1720, 1721 pp. виявленні під шаром гашеного вапна в козацьких нужниках, за допомогою яких вдалося простежити стратиграфічну хронологію пам'ятки.

Культурні нашарування у місці розташування Січі датуються античним часом IV – III ст. до н.е., черняхівським II – V ст. н.е., давньоруським, тобто часом бродницького населення XI – XIII ст. Поверх них залягав культурний шар Кам'янської Січі, власне, Коша, передмістя, козацького цвинтаря, ремісничого центру: залізоплавильні горни, вугільне та селітряне виробництво, залишки гончарного виробництва, їх залишки розміщалися в східній частині Січі, між куренями і козацьким кладовищем з вцілілими надмогильними вапняковими хрестами славетного кошового, ревного захисника козацьких традицій К.Гордієнка та Василя Єрофеева, інші хрести були представлені фрагментарно. До верхнього культурного шару слід

віднести і рештки поміщицького фільварку з окремими вцілілими на час розкопок господарчими будівлями (каретник, конюшня, комора, приміщення для челяді, пивниця під зруйнованим палацом, вигляд якого може бути відновлений за світлиною в путівнику по Нижньому Дніпру та Південному Бугу за 1931 рік, укладеному А.Петражицьким за редакцією М.Гриценка (видання «Червоний штурвал», Херсон – 1931). Нарешті територію Січі зайняла вулиця Запорозька з кількох садиб з городами, грядками, садами, господарчими об'єктами с. Республіканець.

Археологічними дослідженнями встановлено що в античні і черняхівські часи місцевість мису Стрілка використовувалася як порт, напроти якого діяла дніпровська переправа по лінії с. Каїри – гирло р. Кам'янки. Заповнення житлових і господарчих об'єктів давньоруського бродницького поселення, яке проіснувало тут близько двох століть, характеризувалося керамічними, стеологічними, кам'яними, рідше – залізними матеріалами. Серед керамічних виробів переважна тарна кераміка XII – XIII ст.: піфоси, амфори, корчаги тощо. На вододілі мису Стрілка досліджувалось мегалітичне яйце діаметром 2,5 м., яке можна віднести до праслов'янського етапу існування пам'ятки [8]. Характер інвентаря й архітектура об'єктів мають близькі аналогії з археологічними комплексами літописних міст – портів: Олешня (на Великопотьомкінському острові і гирлі Дніпра, Голопристанського району, Херсонської області (розкопки автора 1971 р.) та літописного поселення-порту «Протолче» в південній частині о. Хортиця (розкопки автора 1976-1977 та Т.К.Шевченко – 1977-1980 рр.). Таким чином археологічні матеріали виразно доповнюють свідчення «грецького топарха» про тісні зв'язки Русі з придунайськими країнами, свідчать про густу осілість давньоруського населення в пониззі Дніпра, Бугу, Дністра в середині XI – XII ст. Житла і господарчі приміщення тут представлені напівземлянками і землянками на основі свайних конструкцій. Стіни зводились на дерев'яних каркасах з опорних стовпів, хмизу й глиняної обмазки. Власне, цей спосіб народної архітектури застосовували і козаки Кам'янської й інших січей.

У куренях першого ряду Кам'янської Січі долівки були влаштовані на рівні шару вапняку, який тут залягає на глибині 1,5-1,6 м. від даної поверхні. Дерев'яні каркаси з опорних стовпів обпліталися хмизом і мазались глиною, покрівлі об'єктів здебільшого були односкатні й похилі. Більшість об'єктів мали сіни, що вели у курінь. Середня площа досліджуваних куренів першого ряду Січі сягала від 90 до 100 м². Понад лівим берегом р. Кам'янки і до урочища Отаманки розміщалося січове передмістя. Січовий майдан мав під трикутну форму і розміщався між другим і третім (напольним) рядом куренів. За впадинами і зольними плямами Д.І.Яворницький нарахував і наніс на схему-план понад 40 об'єктів та 8 «вовчих ям» з південного та 7 – з північно-східного боку Січі, які в наш час виявились рештками залізоплавильного, селітряного і гончарного виробництва [21, 95; 8]. Наземні об'єкти передмістя Січі споруджувались в той же спосіб – з глини і дерева, але їх менше заглиблювали в ґрунт [8]. Ремісниче господарство Січі в основному

зосереджувалось на добуванні і переробці глини, дерева, заліза, кольорових сплавів, остеологічного матеріалу.

Археологічні дослідження наступних дослідників пам'ятки в 1992 р. виявили таке ж спрямування економіки Січі. Таким чином, козацькі Січі не знали мурованої архітектури. Камінь використовувався як допоміжний матеріал, для спорудження челюстей печей, іноді черені, пісковик використовувався як точильний камінь тощо. В архітектурі січей (Олешківська) – кінські шкіри використовувалися для покриття куренів та виготовлення легких човнів на дерев'яних каркасах.

Керамічна культура на Подніпров'ї з'являється у V тис. до н. е. В музеї історії запорозького козацтва, що донині продовжує створюватись в Національному заповіднику «Хортиця», експонуються гостродонні горщики чорного тіста з розчосами по вінцях, що датуються середньостогівською культурою енеолітичної доби. Ці горщики старші на 1000 років піраміди Хеопса.

Козаки перших Січей вже знали і розуміли дивовижні властивості глини. «Свята земля» як її називали гончарі, добре переминається, видавлюється, рветься, мнеться, б'ється, сплющується, розтягується, розкачується, загладжується, витискається, лощениться, штампується, випалюється тощо [19]. Універсальність цього мінералу заключається в його фізико-хімічному складі незцементованої гірської породи, що включає переважно продукти розпаду земної кори.

До глини відносяться породи, в яких 50% частинок мають розмір менший за 0,01 мм. (в т.ч. 25% < 0,001 мм.). Основні компоненти глини – каолінит, монтморилоніт, гідрослюди, вермікуліт, палигорськіт. За походженням глини розрізняють на уламкові і хемогенні, а за умовами утворення – морські, озерні, делювіальні [19]. Глини становлять близько 50 % усіх гірських порід земної кори осадкового походження. Ущільнюючись, глини перетворюються на аргаліти, а потім – на сланці глинисті. Запоріжжя, тераса Дніпра й інші виявлення багаті на запаси різних глин. Здається у козаків виник спосіб, коли бува, коваль «закує» коня, тобто поранить ухналем живе, то коня ставлять на глину. Колись глину застосовували для лікування холери, захворювання шлунку, печінки, а також як болезаспокійливі засоби при опіках, пухлинах, травмах [9].

Глини широко застосовуються в будівництві, металургії, атомній енергетиці, ракетній, космічній, керамічній, паперовій, нафтопереробній, цементній, фармакологічній галузях та ще в десятку інших [19, 60; 4]. Прийнято вважати, що керамічні технології прийшли на Україну з Близького Сходу в VIII – VII ст. до н.е. (приготування маси, формування виробів, сушіння, обпалення) [11].

Серед колекцій кераміки Чортомлицької, Кам'янської та інших січей переважають вироби господарсько-побутового призначення: цегла, черепиця, облицювальна плитка, кахлі, посуд (горщики, жбани, сілії, штофи), мистецькі вироби: скульптура, іграшки, люльки-носогрійки, які вироблялися в

технології кам'яної маси, мішаної вручну. Козаки, наприклад, краще поралися з глиною аніж з металом. Козацькі гончарі помітили, що глина любить обтічні, узагальнені, позбавлені деталізації форми, тяжіє до умовного спрощення, стилізації образів [7, 222].

Історія не знає жодної цивілізації, яка б не залишила по собі керамічних пам'яток [20]. На січах керамічні колекції представлені імпортною (переважно тарною) керамікою, з українських гончарних центрів та місцевого виробництва (штамбування) і ліппа – переважно дитяча іграшка, скульптура, підсвічники, кресала тощо. Класифікувати козацьку кераміку можна за її застосуванням:

- побутова (посуд, люльки, кресала, кухлі, покритишки тощо);
- будівельна (цегла, черепиця, кухлі, димарі, плитка, інші архітектурні деталі);
- декоративно-ужиткова (скульптура, іграшка, вази, підсвічники, сувеніри тощо).

Кераміка Кам'янської Січі добре представлена у зв'язку з тим, що вона найкраще збереглася, а збереженість культурних шарів характеризується потужним заповненням. Численні уламки кахлів, в тому числі й цілі, керамічні тиглі з вогнетривкого тіста для виплавлення кольорових сплавів є місцевими виробами. Ужитково-побутова кераміка жовтого, сірого, червонуватого тіста, розписана червінкою за допомогою пташиного пір'я [8, 15].

В старшинських куренях Кам'янської Січі виявлені розвали печей, облицьованих теракотовими кахлями з різними сюжетами, які не зустрічалися досі в Запоріжжі. В зоні першого ряду куренів цієї Січі та на поверхні городів (середній ряд) мешканців вул. Запорозької в 1971-1975 рр., виявлено кілька тисяч фрагментів побутової, будівельної і менше – декоративно-ужиткової кераміки.

Основна кількість сірого посуду виготовлена на безкисневому вогні, розписана «пір'ячками», «червінково», «вохрою». Люльки вишневого тіста, орнаментовані валиком та зубчастим коліщатком, також відносяться до місцевого виробництва. Із виробів гутного скла – плоскуватих штофів, круглих сулій, прямокутних штофів, прикрашених ліпними валиками, за якістю скла, формою і технікою нагадують вироби цехового виробництва [2, 57-58], XV-XVI ст., які зберігаються у Київському музею українського народного декоративного мистецтва, в Українському музеї етнографії та художнього промислу у Львові (інв. №ГС – 666). Цим виробам притаманна стала форма, проте метод їх виготовлення характерний для попередніх віків, що свідчить про повільний розвиток техніки гутного скла на початку XVIII ст.

Мандрівний спосіб життя козаків спонукав до виробництва ужиткового посуду та люльок. Це виробництво на обох січах значно затухає з розвитком ярмаркової торгівлі вже в XVIII ст. крім січових гасан-базарів – ярмарки відбувалися в містах. Ярмарки влаштовувались щодалі частіше і керамічні вироби були в значній пропозиції. Будівельно-архітектурна кераміка на Кам'янській Січі представлена ліпними і штампованими кахлями та

облицювальними керамічними плитками. З Чортомлицької Січі походять кахлі, вкриті зеленою поливою високої якості на зразок Кодацьких. Природно, бо Чортомлицька Січ знаходилась під протекцією польських королів. На Кам'янській Січі частіше стрічалися теракотові кахлі. На окремих виявляються розетки, що нагадують, як вважав А.Якобсон, гравіровані малюнки на візантійській кераміці та херсонеських мисках XIII-XIV ст. [15; 22, 76-77]. Більшість виявлених кахлів аналогічні зразкам, знайденим на поселеннях й укріпленнях Дніпропетровська, Нікополя, Херсона, Хортиці. Привертає увагу сюжет кахлів Кам'янської Січі, де в рельєфному малюнку відтворено сцену козак на баскому коні з полковим прапором в правиці, а в нижньому полі – два гончих пси (можливо, вовки). Малюнок чіткий, композиційно врівноважений. Інші тетракові кахлі орнаментовані рослинним малюнком, що складається з пишних квітів та стебел кучерів. Такий тип кераміки описував Павло Алепський, характеризуючи посуд на прийомі послів у Б.Хмельницького в Богуславі: „були подані на стіл розписані глиняні таці з солоною рибою... не було ні срібних таць і келихів, ні срібних ложок, ні чогось подібного у кожного з слуг цього є по кілька скринь. Вони (козаки – А.С.) всім цим нехтують під час походу” [14, 35].

Художньою завершеністю відзначається кахля із зображенням мережаного кола і чотирьох «громових» знаків, що символізують сонце, динаміку галактики і життя. Рух цих символів найчастіше скерований супроти годинникової стрілки, тобто відповідає уявному, а не справжньому добовому обертанню землі навколо земної осі [17, 98]. На думку відомого російського історика Б.О.Рибакіна, знаки піктограми зображають двоїстість людської уяви про Сонце: денне сонце коні везуть на сонячній колісниці (прообраз міфу про Феба і Фаетона), нічне сонце (Місяць) пливе в човні [16, 9]. Такі кахлі зберігаються в Державному історичному музею України [18, 42] та виявляються на дерев'яних сволоках другої половини XVIII ст., трапляються вони на лужках і одвірках у селянських хатах.

Привертає увагу кахля з Кам'янської Січі, де усередині зображено коло, у внутрішній частині якого зімкнута парна кількість кіл з парною кількістю рельєфних «спиць». Мотиви колеса в знаках-піктограмах на кахлях мають чітке і досконале геометричне орнаментальне осмислення.

Особливу увагу привертає сюжет кахлі з рельєфним малюнком вишуканої художньої форми – грифоном, що пригощає чорта чаркою оковитої. Двофігурна композиція виконана, на наш погляд, в мітологічному контексті. Такі кахлі відомі як, археологічні знахідки в Мотронинському монастирі під Чигирином (П.Горішній).

Розмаїтість форм і типів кераміки другої половини XVII – першої чверті XVIII ст., в Чортомлицькій й Кам'янських січах свідчать про різновекторні культурні впливи і зв'язки. Так, порцелянові піали Кам'янської Січі свідчать про їх турецьке походження, на що вказують маркувальні знаки «кютахья» [10].

Переважна кількість вітчизняної кераміки свідчить про зв'язки з гончарними центрами у Києві, Дибинцях, Переяславі, Опішні, адже козацькі майстри прибували в Козацькі Січі з багатьох центрів. Переважання монет російського карбування свідчить про недавні активні торгові відносини.

В межах другого ряду куренів Кам'янської Січі власник садиби Михайло Миколайович Ященко під час земельних робіт (близько 2005 р.), на глибині 60 см. від денної поверхні виявив керамічну іграшку – півника-свистульку, яку автор цих рядків датує часом існування Кам'янської Січі. Розмір півника-свистульки: 45х45х21 мм., в хвостовій частині два отвори, зверху на крилах ще два отвори, сірого тіста, каолінової глини. Голівка півника прикрашена гребінцем і на всю щоку – мочками. Незважаючи на невеликі розміри на півнику-свистульці можна виконувати прості мелодії.

Дитяча іграшка-свистулька як і інші пам'ятки пластики, зберігає відгомін давніх звичаїв та традицій. На зорі їх еволюції вони слугували талісманами, амулетами. Перші приносили удачу, щастя, другі – захищають від зла, порчі, дурного ока, хвороб. Народна педагогіка інтуїтивно виховувала в дітей небайдужість до всього живого, до «братів менших», адже більшість іграшок – це з любов'ю виконані зображення тварин і птахів (оленів, собак, козенят, овечок, півників, качок, коників).

Іграшка-скульптура – реліктовий пласт культури, подібно реліктовим рослинам дожили донині [3]. Фігурки з археологічних розкопок запорозьких січей траплялися не часто і вони завжди походять з різних земель або регіонів. В даному випадку скульптура півника ліпна і вона могла бути місцевим виробом. Феноменальним в традиційній свистульці є те, що вона одночасно є і скульптурою, і простим музичним інструментом. Правда, звуковий діапазон у цієї свистульки (4 отвори) досить обмежений [5; 6]. Невеликий, але за рахунок модуляції звуку по силі звуку, його довжині, варіаціях ритму сягає певної ефективності [1; 12; 13; 15].

Серед свистульок, які в різних місцях називають свистками, дудками, свистунами тощо, часто зустрічаються високих тонів, дана свистулька – середніх тонів. Саме з них як вважав Леош Янечек пішов музичний інструмент «окарина», який він увів в склад класичного музичного ансамблю [2].

Нині майже немає таких народних промислів, які б не спеціалізувались на дитячій іграшці. Відомі автори О.Порохівник, Г.Грипич 1980-ті рр., Опішня; Г.Габай 1980-ті рр. Вінниччина та інші [12, 186]. Масовими є «чайки-свищики», «панна з півнем-свищиком», «вершник-свищик» Олександра Селюченко та Гаврила Пошивайко, 1970-ті рр. та багато інших майстрів [13].

Можливо козацька іграшка з Кам'яної Січі – твір січового гончара не дорожча за золото, проте він є досконалішим за вишуканий фарфор. Цікавим є й те, що піали на січі були ще до відкриття порцеляни Йоганном Беттгером [10].

Кам'янська Січ проіснувала не тривалий час із зміною зовнішньополітичних умов, під впливом російського імперативу запорожців було повернуто з вигнання, наближалася чергова російсько-турецька війна і

без участі в ній запорожців Чорноморська проблема Росії залишалася не здійсненою. Рівень культури господарчої і духовної діяльності Запорозької Січі характеризувався розмаїтістю форм і типів керамічних виробів.

Гончарні вироби, українська вишивка, килими, розпис й різьблення на дереві, кістці, каменю зустрічались і в січових куренях і в сільських хатах.

Треба думати, що на січах проходили перевірку всі нові впливи, що з'являлися в козаків, а згодом передавалися далі на волості, де виявляли вплив на інші види українського мистецтва, сприяючи поступовим їх змінам.

Кам'янська Січ сприяла в переплавленні рис доби Відродження про це свідчать образи українського бароко не випадково названого мазепинським.

Бібліографічні посилання:

1. Агабальянц Е. Секрети одного мінералу. – К., 1971.
2. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – Т.1. – СПб., 1863.
3. Алексеева А. божественная игра, или размышления об умирающей профессии // Человек, 1992. – № 4.
4. Андреева М. Чудесные превращения: Глина, камень, песок. – Л., 1972.
5. Богуславская И. Русская глиняная игрушка. – Л., 1975.
6. Бальшаков Л. Рисунки на фаянсе: Непридуманная повесть о буденском петушке. – Харьков, 1986.
7. Данченко Л. Народна кераміка Середнього Подніпров'я. «Мистецтво». – К., 1974.
8. Звіт про роботу Дніпровської археологічної експедиції Державного історико-культурного заповідника на о. Хортиця в 1975 р. // Науковий архів ІА НАНУ.
9. Лащук Ю. Українські гончарі. – К., 1968.
10. Миллер Ю. Художественная керамика Турции. – Л., «Аврора», 1972.
11. Мифы народов мира. Энциклопедия: В 2 т. – М., 1999.
12. Найден О. Українська народна іграшка. Історія. Семантика, Функціональні особливості. – К., 1999.
13. Пошивайло О.М. Етнографія українського гончарства. Лівобережна Україна. – К.: Молодь, 1993. – 408 с.
14. Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века описанное его сыном архидиаконом Павлом Алепским. – М., 1897. – Вып.2.
15. Ромонець Т. Стародавні витоки мистецтва української народної кераміки. – К., 1966.
16. Рыбаков Б. Языческое мировоззрение русского средневековья // Вопросы истории, № 1. – 1974.
17. Сокульський А. Пам'ятки мистецтва з села Республіканець // Народна творчість та етнографія. – 1976. – №5, вересень-жовтень.
18. Українське народне мистецтво. Кераміка і скло. – К., «Мистецтво», 1974.
19. Українська радянська енциклопедія. – К., 1979. – Т.5.
20. Черток М. Повесть о глине. – М., 1968.
21. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків – Т.1. – Л., 1990.
22. Якобсон А.Л. Средневековый Херсонес (XVII – XIV вв.). – М.-Л., 187; XX, 76-77.